

Ільїна Н.В. Механізми розуміння образних засобів мови у дітей із загальним недорозвиненням мовлення / Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки) : [зб. наук. праць / за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова]. – Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006. - 2015. - Випуск VI. – С. 137-147.

УДК: 376.36

Н.В. Ільїна

МЕХАНІЗМИ РОЗУМІННЯ ОБРАЗНИХ ЗАСОБІВ МОВИ У ДІТЕЙ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИНЕННЯМ МОВЛЕННЯ

Ільїна Н.В. Механізми розуміння образних засобів мови у дітей із загальним недорозвиненням мовлення

Стаття присвячена висвітленню механізмів розуміння образних засобів у дітей із загальним недорозвиненням мовлення. У статті розкрито основні механізми розуміння і вживання образних засобів мови, до яких належить метафоризація, інференція, генералізація, смислові заміни, мовний контроль. Визначено умови формування образності мовлення, а саме: тренування мовленнєвих навичок, спрямованість на розуміння виразних можливостей мови, розвиток спеціальної мовленнєвої інтенції, накопичення досвіду використання мовних засобів, розвиток когнітивних аспектів семантики мовних одиниць. Розкрито поняття «мовна здібність» та її значення у оволодінні нормами рідної мови. У статті розглянуто прояви порушення мовної здібності у дітей із загальним недорозвиненням мовлення. Докладно досліджено порушення механізмів розуміння та використання образних засобів мови у дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення. Проаналізовано основні види помилок, які зустрічаються у дітей з вадами мовленнєвого розвитку під час засвоєння образних засобів мови. Наприкінці статті підведені короткі підсумки та обґрунтовано подальше дослідження вказаної проблеми.

Ключові слова: діти дошкільного віку, загальне недорозвинення мовлення, образні засоби мови, механізми розуміння і вживання образних

засобів мови.

Ильина Н.В. Механизмы понимания образных средств языка у детей с общим недоразвитием речи.

Статья посвящена раскрытию механизмов понимания образных средств у детей с общим недоразвитием речи. В статье выявлены основные механизмы понимания и употребления образных средств языка, к которым относятся метафоризация, инференции, генерализация, смысловые замены, языковой контроль. Определены условия формирования образности речи, а именно: тренировка речевых навыков, направленность на понимание выразительных возможностей языка, развитие специальной речевой интенции, накопление опыта использования языковых средств, развитие когнитивных аспектов семантики языковых единиц. Раскрыто понятие «языковая способность» и его значение в овладении нормами родного языка. В статье рассмотрены проявления нарушения речевой способности у детей с общим недоразвитием речи. Детально исследовано нарушение механизмов понимания и использования образных средств языка у детей старшего дошкольного возраста с общим недоразвитием речи. Проанализированы основные виды ошибок, которые встречаются у детей с дефектами речевого развития в ходе усвоения образных средств языка. В конце статьи подведены краткие итоги и обоснованно дальнейшее исследование указанной проблемы.

Ключевые слова: дети дошкольного возраста, общее недоразвитие речи, образные средства языка, механизмы понимания и употребления образных средств языка.

Ilyina N. V. Understanding the mechanisms of figurative means of language in children with general speech underdevelopment.

Article is devoted to understanding the mechanisms of **figurative means of language** in children with general speech underdevelopment. The article reveals the basic mechanisms of understanding and use of figurative means of language, which include metaphorization, inference, generalization, semantic substitution, language control. The conditions of formation of figurative speech, namely the training of

language skills aimed at understanding the expressive possibilities of language, the development of a special speech intention, the accumulation of experience in the use of linguistic resources, the development of cognitive aspects of the semantics of language units. Disclosed the concept of "language ability" and its importance in learning the rules of the native language. The article describes the manifestation of violations speech ability in children with general speech underdevelopment. Studied in detail the violation mechanisms of understanding and use of figurative means of language at children of elder preschool age with the general underdevelopment of speech. Analyzes the main types of errors that occur in children with defects of speech development in the assimilation of figurative means of language. At the end of the article summed up and substantiated further study of this problem.

Keywords: children of elder preschool age, general underdevelopment of speech, figurative means of language, mechanisms of understanding and use of figurative means of language.

Сучасні системи освіти багатьох країн орієнтуються на входження у світовий освітній простір. Цей процес супроводжується істотними змінами в педагогічній теорії і практиці навчально-виховного процесу.

Система освіти в Україні також зазнає істотних змін, пов'язаних із суспільно-політичним життям. Реформи відбуваються в усіх ланках освіти, зокрема, в дошкільній. Основна мета освіти – виховання гармонійної, всебічно розвиненої особистості. Необхідною умовою розв'язання завдань розумового, естетичного та морального виховання дітей у максимально сензитивний період розвитку є повноцінне оволодіння рідною мовою в дошкільному віці. Серед провідних засобів реалізації поставлених завдань слід виділити збагачення, активізацію й уточнення лексичного запасу дитини. Кінцевим результатом такого навчання в дошкільному закладі є формування культури мовлення і спілкування дітей.

Розв'язання проблеми розвитку мовлення дошкільників із загальним недорозвиненням мовлення (ЗНМ) має особливе значення, тому що ця

патологія позначається на формуванні всього психічного життя дитини. Під впливом мовленнєвого дефекту часто виникає низка вторинних відхилень, які утворюють картину аномального розвитку дитини в цілому.

У дослідженнях багатьох фахівців (Г. Бабіна, В. Воробйова, Ю. Гаркуша, Т. Захарова, Є. Карпушкіна, Р. Лалаєва, Р. Левіна, Н. Січкачук, Т. Туманова, Т. Філічева, С. Шаховська, М. Шеремет) звертається увага на утруднення в засвоєнні дошкільниками із ЗНМ експресивних мовних засобів. На думку вчених, несформованість мовленнєвих операцій (задум, програмування, відбір і синтез мовленнєвого матеріалу) призводить до того, що дитина із ЗНМ не вміє лексично і граматично правильно оформити думку, переказати текст, зберігаючи авторські слова і вирази, скласти зв'язну розповідь за малюнком або серією малюнків, використовуючи образні засоби мови.

Д. Богоявленський, А. Гвоздєв, Д. Ельконін, О. Леонтєв, О. Ревуцька, Є. Соботович, О. Шахнарович, М. Шеремет та інші зазначають, що основною рушійною силою розвитку мовлення дитини є семантика мови, і надають великого значення розширенню меж смислової сторони слова, словосполучення, фрази. Це передбачає приділення більшої уваги засвоєнню засобів вторинної номінації дітьми із загальним недорозвиненням мовлення.

В основі розуміння і вживання образних засобів мови лежить ряд механізмів: метафоризація, інференція, генералізація, смислові заміни, мовний контроль [2].

О. Белобородова зауважує, що метафоричне перенесення на сучасному етапі вважається основним механізмом розуміння на всіх рівнях. Метафора є одним з найбільш продуктивних способів породження нових сенсів. Метафоричний спосіб номінації є одним із шляхів, який найчастіше використовується для розвитку мовної семантики. Цей механізм здійснюється за схожістю зовнішніх ознак, місця розташування, форми предметів, виконуваних функцій. Він відбувається в результаті виникнення образних асоціацій між предметом, який уже має найменування, і новим, який потрібно назвати [1].

Механізм інференції (іншими словами виведення значення шляхом висновків) реалізується у виведенні не тільки формально закріплених, але і прихованих компонентів семантики. Інференція є розумовим процесом, у результаті здійснення якого дитина здатна вийти за рамки буквального (дослівного) значення одиниць, розгледіти за розглянутою нею мовною формою більше змісту, ніж передається її окремими частинами.. Завдяки інференції здійснюється виведення інформації, безпосередньо не представленій в концептуальних структурах, за рахунок чого відбувається розвиток концептів і створення нових сенсів. Інферентна інформація розглядається як можлива сукупність логічних і асоціативних зв'язків, заснованих на знанні світу. Вона дозволяє зрозуміти, на підставі чого людина, яка володіє відносно обмеженими можливостями, здатна створювати і отримувати нові знання, трансформуючи старі. Інферентний висновок здійснюється завдяки активації деякого концептуального змісту різних структур знань. Основним механізмом цього процесу є концептуальна метафора. Інферентний висновок полягає в отриманні знання, яке лежить за планом виразу тієї або іншої концептуальної метафори.

В основі інференції лежить найважливіша, за словами О. Лурії, функція слова. Л. Виготський назвав її безпосередньо значенням. Під значенням слова, яке виходить за межі предметного віднесення, розуміється здатність слова не лише заміщати або уявляти предмети, не лише викликати близькі асоціації, але й аналізувати предмети, вникати глибше у властивості предметів, абстрагувати та узагальнювати їхні ознаки. Слово не лише заміщає річ, але й аналізує річ, уводить цю річ у систему складних зв'язків та відношень. Відволікальну, або абстрагувальну, узагальнювальну та аналізуювальну функції слова О. Лурія називає «категоріальним» значенням. Отже, інтелектуальними передумовами формування цього механізму є достатній розвиток вербально-логічного і асоціативного мислення, операцій аналізу, синтезу та узагальнення.

Механізм генералізації полягає в розширенні сфери застосування мовної одиниці і пов'язаний з тим, що пізнавальні процеси дитини випереджають її мовний розвиток. Дитина спочатку встановлює спільність між невеликими

групами слів, і лише пізніше бачить подібність широких класів слів [5].

Функціонування механізму смислових заміन виявляється через уточнення ступеня смислової близькості нової одиниці лексику з тією, яка існувала раніше, роз'яснення або уточнення для самого себе значення певного слова під час сприйняття мовлення, перебирання можливих одиниць лексику під час пошуку способу розгортання задуму вислову.

Кожна смислова заміна, що супроводжується диференціюванням за певними параметрами, є одним із проявів роботи механізму мовного контролю. До засвоєння слова і паралельно з ним формується механізм когнітивного контролю, який базується на досвіді ознайомлення зі світом через власну практику. Оскільки слово входить до лексику через перероблення мовленнєвого досвіду, формується механізм комунікативного контролю [1].

Формування образності мовлення визначається цілою низкою умов: тренуванням мовленнєвих навичок, спрямованістю на розуміння виразних можливостей мови, розвитком спеціальної мовленнєвої інтенції, накопиченням досвіду використання мовних засобів, розвитком когнітивних аспектів семантики мовних одиниць [3].

Перераховані мовні знання, уміння, навички формуються мимоволі, як побічний продукт діяльності, спрямований не на засвоєння знань про мову, а на оволодіння спонтанною практикою мовленнєвого спілкування, у процесі приналаднання своєї мови до зразків, які дитина сприймає в мовленні дорослих. Ці знання мають характер практичних узагальнень і лежать в основі так званого «чуття мови», яке дозволяє дитині розібратися в складних мовних явищах і дає дитині можливість достатньо вільно орієнтуватися в багатющому потоці мовних образів, застосовувати мовленнєві навички на незнайомому мовному матеріалі, відрізнати правильні граматичні форми від неправильних, з легкістю переносити одиниці мови на нові сполучення, які ще не зустрічалися в індивідуальному досвіді.

Це розуміння (відчуття мови) розглядають у різних аспектах, проте всі визначення пов'язані з оволодінням рідною мовою, розвитком мовних умінь і

навичок.

Про прояв у дошкільників великої чутливості до слова говорять численні дослідження лінгвістів і психологів (О. Гвоздєв, О. Леонтєв, Д. Ельконін, С. Цейтлін, Л. Журова, В. Мухіна та інші), вислови письменників і батьків (К. Чуковський та інші). Їхні спостереження за процесом оволодіння дитиною рідною мовою засвідчують, що «чуття мови» з'являється досить рано (вже в два роки) і з віком набуває більш чіткої диференціації. Чуття мови – це вміння користуватися мовними засобами відповідно до мовленнєвої ситуації (нормами мови) без звернення до знань про мову, яке слід розвивати. Фізіологічною основою чуття мови є складна система нервових зв'язків, утворення динамічного стереотипу в результаті аналітико-синтетичної діяльності кори головного мозку. Ступінь оволодіння нормами рідної мови в дитячому віці багато залежить від того, наскільки повно й правильно засвоїть її дитина на чуттєвому рівні.

Чуття мови можна співвіднести з поняттям мовної здібності. Під мовною здібністю розуміють систему орієнтовних дій у мовному матеріалі, спрямовану на вловлювання регулярності і продуктивності мовних явищ. Основні способи орієнтування в мовному матеріалі (О. Лурія) засвоюються в процесі предметної діяльності під час спілкування дорослого і дитини до 3-х років. До них відносять: орієнтування за наслідуванням мовленнєвим і предметним діям дорослого (орієнтування на ситуацію взаємодії); орієнтування на зразок дій дорослого; орієнтування на мовленнєвий стереотип; орієнтування за аналогією; орієнтування на «чуття мови» (на мовленнєву систему).

Мовна здібність розвивається лише в процесі спілкування з іншими людьми. Умовами її становлення є: формування навичок оволодіння мовою в її комунікативній функції; розвиток пізнавальної активності дітей і формування системи орієнтовних предметних і мовних дій; формування різних структурних рівнів системи мови (фонетичного, лексичного, граматичного).

Багато авторів (О. Вінарська, Л. Єфіменкова, Н. Мікляєва, Л. Соловйова, Є. Соботович, В. Тарасун, В. Тищенко, С. Шаховська та інші) як основний

дефект у дітей із ЗНМ виділяють недостатність мовної здібності. Саме з нею вони пов'язують недостатню ефективність корекційно-педагогічної роботи.

Діти із тяжкою мовленнєвою патологією виявляють порушення орієнтовної діяльності в мовному матеріалі з раннього дитинства. У дітей із ЗНМ виявляються порушеними самі задатки до розвитку мовної здібності.

У дітей із тяжкими порушеннями мовлення, як зазначає А. Маркова, відсутні такі великі можливості, як значний словник, «чуття мови», які в умовах нормального розвитку можуть компенсувати ті чи ті вади в засвоєнні мови.

Порушення мовної здібності у дітей із ЗНМ проявляється у вигляді:

- зниженої мовленнєвої активності (Б. Гріншпун, Н. Жукова, Р. Левіна);
- зниженої уваги до мовленнєвого оточення й недостатньо активній спостережливості (Т. Візель, Р. Левіна, А. Маркова);
- уповільненого вироблення й патологічній інертності мовленнєвих стереотипів, поганому переключенні або, навпаки, швидкому згасанні тих відбитків, що виникли в пам'яті (Г. Гуровець, В. Лубовський, Н. Трауготт);
- труднощах актуалізації навіть добре знайомих слів (Н. Жукова, О. Мастюкова, Т. Філічева), не здійснюється перенесення засвоєної граматичної форми на інші слова (О. Грибова, Б. Гріншпун, Н. Трауготт);
- у мовленнєвій безпорадності в нових ситуаціях і хаотичних діях під час вирішення вербальних завдань (Н. Жукова, Н. Трауготт);
- у порушеннях програмування висловлювання, несформованості динамічного стереотипу (В. Воробйова, Є. Соботович). Недорозвинення динамічного стереотипу при моторній алалії є причиною появи порушень у використанні засвоєних засобів спілкування – заїканні;

Дослідження мовної здібності в дітей із ЗНМ (Н. Мікляєва) виявили таку низку особливостей у її розвитку:

1. Нейрофізіологічні механізми не забезпечують необхідну основу для розгортання адекватних способів орієнтування в мовному матеріалі. Унаслідок цього в однакові вікові періоди в дітей із нормальним і порушеним мовленнєвим розвитком на розвиток мовної здібності здійснюють вплив різні

настанови на орієнтування в мовному матеріалі.

2. Процеси інтеграції орієнтовних дій у мовному матеріалі починаються пізніше, ніж у дітей, що розвиваються нормально, і тривають довше.

3. У дітей спостерігається різне співвідношення превалюючих типів орієнтовних дій:

- у дітей, що розвиваються нормально, лівопівкульове (48%) та правопівкульове (52%) орієнтування доповнюють одне одного, починаючи з 2-3 років;

- у дітей із ЗНМ превалює правопівкульове орієнтування в мовному матеріалі (65%);

- у дітей із ЗНМ, ускладненого ЗПР, воно збільшується (82%) [4].

Дослідження процесу розуміння і використання засобів вторинної образної номінації показали, що для дітей дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення характерні певні особливості їхнього мовленнєвого розвитку: виражені відхилення у формуванні передусім семантичної ланки лінгвістичного компонента мовленнєвої діяльності: узагальненого лексичного значення слова, різних типів лексичного значення, семантичної структури речення. Причинами таких особливостей за матеріалами дослідження є порушення мисленнєвих операцій аналізу і синтезу, порівняння, узагальнення, абстрагування, довготривалої й оперативної пам'яті, уваги, уяви. Це свідчить про відхилення в загальнофункціональних механізмах, які забезпечують засвоєння всіх семантичних одиниць мови (категоріального, конотативного значень слова, синтаксичних значень відношень тощо) [3].

Недостатній рівень розуміння мовлення, неправильний відбір мовних знаків відповідно до їхнього значення обумовлюють відповідні дефекти у функціонуванні мовленнєвого компонента. З іншого боку, порушення розуміння мовлення, несформованість парадигматичної і синтагматичної організації мовлення є наслідком первинних сенсорних і моторних дефектів. Це свідчить про патологію специфічних мовленнєвих механізмів, що забезпечують, по-перше, сприймання мовленнєвих сигналів у їх акустичній,

фізичній модальності, їхню внутрішню переробку, результатом якої є перекодування цих акустичних одиниць у мовні знаки (фонеми), по-друге, зворотний процес – перешифрування смислового змісту майбутнього вислову в систему мовних знаків і їхню моторну реалізацію.

У той же час можна виділити симптоми, які свідчать про порушення обох груп механізмів, що забезпечують формування і функціонування мовленнєвої діяльності. Це низький обсяг слухомовленнєвої пам'яті та швидке згасання слухових слідів; змішування, несформованість семантичних полів, особливо їхньої периферії; стереотипність семантичних уявлень; збіднілий словниковий запас, зокрема словник антонімів і синонімів, труднощі розуміння слів за рамками знайомих ситуацій; недостатній обсяг знань про навколишнє середовище; невпевненість у правильності власних відповідей, яка є наслідком усвідомлення власного мовленнєвого дефекту.

Інтерпретація матеріалів обстеження з погляду встановлення фактів, що лежать в основі виявлених особливостей розуміння та використання засобів образності, дозволила зробити певні припущення.

Помилкові відповіді асоціативного характеру свідчать про обмеженість асоціативних семантичних зв'язків слів, спрямованість на актуалізацію випадкових, фонетичних, дериваційних відношень лексичних одиниць, низький рівень категоризації лексичного запасу, недиференційованість периферії семантичних полів, несформованість зв'язків між словом і образом, обмеження можливостей ідентифікації об'єктів і ситуації, конкретність і однозначність розуміння та використання образних виразів, фразеологізмів [3].

Труднощі інтерпретації фразеологізмів обумовлені низкою факторів: фразеологічні одиниці називають те або інше явище, яке вже має лексичне найменування; ступінь правильності розуміння дитиною значення фразеологізмів у контексті залежить від прозорості внутрішньої форми, що обумовлює лексичне значення фразеологічної одиниці; дошкільникам не вистачає життєвого досвіду, щоб оцінити специфіку метафоричного досвіду. В усвідомленні фразеологічних зворотів діти проходять шлях від актуалізації

значень частин фразеологізму до цілісного сприйняття його значення (тому у відповідях дітей переважає орієнтація на пряме значення компонентів фразеологізмів). Діти не усвідомлюють цілісність фразеологічного звороту через обмеженість семантичного простору їхньої мови, яке перешкоджає розумінню виразів із прихованим смислом.

Дослідження свідчить про порушення центральних операцій, які забезпечують засвоєння мови, а саме процесів метафоризації, інференції, генералізації мовних явищ, смислових замінів.

Обмеження можливостей розуміння дошкільниками переносного значення вторинних найменувань, порушення зв'язків між первинними і вторинними найменуваннями свідчить про недостатність полісемантизації, про труднощі моделювання і конструювання нових смислів, що свідчить про дисфункцію механізму метафоризації. Недостатня визначеність значень, буквально розуміння значень образних виразів, труднощі виявлення прихованого змісту образних виразів, значне обмеження фонових знань і зв'язків між мовними одиницями дозволяють зробити висновки про низький рівень сформованості механізму інференції. Недостатній ступінь автоматизованості в мовленні вторинних найменувань є показником обмеження функціонування механізму генералізації. Нездатність відійти від переносного значення слова і пояснити його пряме значення свідчить про стирання меж переносу під час використання поширених вторинних номінацій. У цих випадках спостерігається актуалізація концептуального змісту, який узагальнює первинне і вторинне значення лексичної одиниці. Звуження спектру варіативності використання образних засобів, труднощі синтагматичних і парадигматичних мовних відношень дозволяють стверджувати про недостатній ступінь сформованості механізму смислових замінів. Труднощі в семантизації і контекстуалізації полісемантичних одиниць, привнесення хибного змісту в значення образних засобів, неможливість їх включення в контекст речення є свідченням дисфункції механізму мовного контролю [3].

Образне мовлення дітей III рівня ЗНМ може слугувати засобом

спілкування лише в певних умовах, які вимагають постійної допомоги і спонукання у формі додаткових запитань, підказок, оцінних і заохочувальних суджень із боку логопеда, вихователя, батьків.

Отже, виявлені порушення відображають специфіку недорозвитку лексичної сторони мовлення в дітей цієї категорії та мають бути врахованими під час розроблення відповідних змістових ліній корекційного навчання з розвитку мовлення.

Список використаних джерел

1. Белобородова Е. В. Формирование образных средств языка у дошкольников с общим недоразвитием речи: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03 / Белобородова Елена Васильевна. – М., 2007. – 151 с. **2. Зимняя И. А.** Речевой механизм в схеме порождения речи : применительно к задачам обучения иностранному языку / И.А.Зимняя // Психолингвистика и обучение русскому языку нерусских. – М. : Русский язык, 1977. – 159 с. **3. Ільїна Н.В.** Формування образного мовлення у дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення : дис... канд. пед. наук: 13.00.03 / Ільїна Наталія Володимирівна. – К. : Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 137–139. **4. Логопедія** : Підручник / За ред. М. К. Шеремет. – К. : Слово, 2010. – 672 с. **5. Ушакова Т. Н.** Текст как объект психолингвистического анализа / Т. Н. Ушакова // Психолингвистический журнал. – М. : Наука, 1989. – Т. 10. – № 1. – С. 107–115.

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Beloborodova E. V. Formirovanie obrazny'x sredstv yazy'ka u doshkol'nikov s obshhim nedorazvitiem rechi: dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.03 / Beloborodova Elena Vasil'evna. – M., 2007. – 151 s. **2. Zimnyaya I. A.** Rechevoj mexanizm v sxeme porozhdeniya rechi : primenitel'no k zadacham obucheniya inostrannomu yazy'ku / I.A.Zimnyaya // Psixolingvistika i obuchenie russkomu yazy'ku nerusskix. – M. : Russkij yazy'k, 1977. – 159 s. **3. Il'yina N.V.** Formuvannya obraznoho movlennya u ditey starshoho doshkil'noho viku iz zahal'nym nedorozvynennyam movlennya : dys... kand. ped. nauk: 13.00.03 / Il'yina Nataliya

Volodymyrivna. – K. : Natsional'nyy pedahohichnyy universytet im. M. P. Drahomanova, 2011. – S. 137–139. **4. Lohopediya** : Pidruchnyk / Za red. M. K. Sheremet. – K. : Slovo, 2010. – 672 s. **5. Ushakova T. N.** Tekst kak ob"ekt psixolingvisticheskogo analiza / T. N. Ushakova // Psixolingvisticheskij zhurnal. – M. : Nauka, 1989. – T. 10. – № 1. – C. 107–115.